הרשתות החברתיות כאתגר חינוכי

הרב ד"ר יונה גודמן

תוכן

א. מבוא
ב. האתגר שבאי-הבנת האתגרים
ג. עצם אופי הרשתות כגורם מחנך
ד. על ההשפעות החינוכיות הסמויות של הרשתות החברתיות
ה. התמודדות אישית
ו. סוף דבר

א. מבוא

לפני כמה שנים השתתפתי בכנס רבנים רחב שהגיעו אליו גם אישי ציבור דתיים, שאף השתתפו בדיונים. אחד הדיונים עסק בהשפעות על חיינו של האינטרנט (מִירְשֶׁתֶת) בכלל, ושל הרשתות החברתיות בפרט. איש ציבור חשוב שהשתתף בכנס, ניסה להסביר לרבנים שמוצרים אלה – האינטרנט והרשתות החברתיות – אינם אלא כלים טכניים. לדבריו, הכל תלוי בשאלה מה עושים איתם; אפשר להשתמש בהם (רק) לטוב, ואפשר חלילה להפך.

האיש הנחמד היה משוכנע בצדקת דבריו, אך להבנתי הוא טועה. הוא ביטא את עמדתם של רבים בחברה, שלא במקרה מכנים כלים אלה בשם "אמצעי תקשורת" – בראותם בהם "אמצעים" טכניים בלבד. ואולם, בפועל, הכלים המקוונים, והרשתות החברתיות בראשם, הם כלים שמעצם אופיָם "מחנכים" את המשתמשים בהם, אף לפני שאלת התוכן. הכלים עצמם נושאים איתם מסרים סמויים מגוונים, שמוטמעים אצל הגולשים בצורה משמעותית, בין השאר בגלל היותם סמויים. חלק מאותם מסרים חינוכיים שנושאות הרשתות החברתיות, מאתגרים מאד את החינוך לצניעות. הם משפיעים על תפיסת הצניעות עצמה, שהיא חלק מרכזי בבניין עולמנו הפנימי.

ב. האתגר שבאי-הבנת האתגרים

כהכללה, יש הסכמה שהאינטרנט מציב גם סכנות למשתמשים בו. אפשר להתווכח על עוצמתן, ואפשר להתווכח על המסקנה שעולה ממודעות זו, אך על עצם קיומן אין

ויכוח. העוסקים בסכנות הטמונות באינטרנט בכלל, וברשתות החברתיות בפרט, נוהגים להצביע על שני תחומים בעייתיים שעלולים להיות מסוכנים.

התחום הראשון הוא צפייה בתכנים לא ראויים ששורטים את הנפש ואף מטפחים תפיסות מעוותות ביחס לתחומי חיים מרכזיים. הסכנות המדוברות בכל הקשור לתכנים לא ראויים, מתחלקות אף הן לשני חלקים: ראשית, הַכַּוָּנָה לתכנים לא צנועים, שמעבר לנזק העצמי שבהם, הם יוצרים עיוותים קשים בתפיסה של אהבה, אינטימיות וכן הלאה. הסכנה השנייה קשורה לצפייה במופעים שונים של אלימות, שמעבר לנזק העצמי של הצפייה, היא מעוותת את האופן שחושבים שבו ראוי לפתור קונפליקטים, מעוותת עמדות על אופי העולם, מעוותת את סף הרגישות שלנו לסבלם של אחרים ועוד. לסוג זה של סכנה אפשר לצרף גם את הזמינות של מידע על סמים, פשע, התאבדויות ועוד.

התחום השני שמקובל להזהיר מפניו הוא כמות הצפייה. כלומר, אף אם צופים בתכנים ניטרליים ואפילו חיוביים, עלולים "להתמכר" למכשיר, באופן שיפגע בשאר מעגלי התפקוד. הדבר מתגלה בין השאר בתחום של משחקי רשת, בסדרות ובסרטים שיש הצופים בהם ברצף שמכונה "בינג'" (בולמוס צפייה), ובתחומים רבים אחרים.

שני תחומים אלה – תכנים פסולים, והתמכרות לגלישה – אכן ראויים למודעות ולהתמודדות. ברם, יש תחום שלישי, חשוב אף יותר, שלרוב לא שמים לב אליו. כוונתי להשפעות סמויות של הרשתות החברתיות, **בלי קשר לשאלת התוכן או לשאלת הזמן שמקדישים להן**. אתגר זה, משפיע מאד על תפיסת הצניעות; הוא מיוחד, כיוון שאי אפשר להתמודד עם אתגר אם אין מודעים לקיומו.

ג. עצם אופי הרשתות כגורם מחנך

מרשל מקלוהן היה פילוסוף קנדי, שהניח יסודות לחקר המדיה והטכנולוגיה. בימיו האינטרנט טרם הפך לכלי המוני, ועיקר מבטו היה מופנה לטלוויזיה. ואולם, ניתוחי העומק שלו ביחס להשפעות הסמויות של הטלוויזיה התבררו כמדויקים להפליא אף ביחס לאינטרנט ולרשתות החברתיות. אחד המשפטים המפורסמים של מקלוהן – "**המדיום הוא המסר**" – הפך לכותרת הפרק הראשון בספרו (Understanding Media – "להבין את המדיה"); כלומר, הכלים עצמם (במקרה שלנו – המִרְשֶׁתֶת בכלל, והרשתות החברתיות בפרט), משפיעים עליך ומטפחים אצלך תפיסות חיים, אף יותר מהמסר הגלוי.

מקלוהן מתאר בספרו את התוכן המשודר כהסחה. לדעתו, בניגוד למה שנדמה, ההשפעה העיקרית על המשתמש נוצרת באמצעות **אופי הכלי ולא תוכנו**. הוא ממשיל

זאת לפורץ שמביא חתיכת בשר עסיסית, כדי להסיח את דעתו של הכלב השומר על המקום שאליו הוא רוצה לפרוץ. בנמשל, התוכן שבו צופים, הוא הבשר העסיסי שנועד להסיח את דעתנו מההשפעות המרכזיות, הסמויות, שאותן מטפח הכלי עצמו. במילים אחרות: **צורת הכלי היא התוכן העיקרי**.

נדגים את העיקרון העולה מדברים אלה, באמצעות ניתוח קצר של סדרת טלוויזיה משפחתית ממוצעת. דמיינו סדרה קומית (מסוגה/ז׳אנר המכונה סיט־קום[1]), שבכל שבוע משודר פרק באורך 40 דקות. בכל שבוע מתחילים בבעיה אנושית המתגלה במשפחה: פעם האב מפוטר מהעבודה, פעם הבן מסתבך בבית ספר ופעם האמא רבה עם אחותה. העלילה מתפרשת בכל פרק על פני 40 דקות בדיוק. היא כוללת קטעים מצחיקים רבים, המלווים בפס קול (מלאכותי) של קהל צוחק. בכל שבוע מתגלה הפתרון לבעיה, כמה דקות לפני סוף התוכנית, והכול בא על מקומו בשלום – עד לשבוע הבא ולבעיה הבאה.

במחשבה ראשונה, בתוכנית משפחתית זו אין אלא תוכן תמים, ואותו צריך לבחון כדי לקבוע אם נאפשר לילד שלנו (או לעצמנו...) לצפות בה. ואולם למען האמת, למבנה עצמו יש מסר; העובדה שבכל שבוע, שבוע אחר שבוע, בעיות תמיד נפתרות, ותמיד תוך 40 דקות, ״מלמדת״ את הצופה, שזה דרכו של עולם. היא מחנכת, שלכל בעיה יש פתרון, והוא תמיד מתגלה לכל היותר תוך 40 דקות. ואם אני מתמודד עם בעיה ולא מצליח לפתור אותה בזמן קצוב זה? כנראה שהיא בעיה נטולת פתרון, וחבל להמשיך להתאמץ לפתור אותה.

ברם, את האישיות לא מסיימים לבנות תוך 40 דקות, ואף לא את המדינה או את תהליך הגאולה. גם דברים פשוטים יותר, כמו פתרון בעיה קשה במתמטיקה, דורשים לפעמים זמן. עם זאת, בלי משים אנו מתרגלים לכך שאם העניין לא נפתר במהירות, הוא כנראה לא ניתן לפתרון, ועדיף לוותר. כלומר, תבנית התכנית מחנכת אותנו לתפיסה עכשווית, ולהבנה שחייבים פתרונות אינסטנט, וכי השקעה ארוכת טווח אינה יעילה.

מכאן, לעומק כוונת האִמרה כי ״המדיום הוא המסר״, הנכונה גם ביחס לרשתות החברתיות ולטלפונים הניידים. אלה מטפחים בצורה סמויה, תפיסות חיים שאינן עולות בקנה אחד עם תפיסתנו העמוקה במגוון נושאים, וביניהם הצניעות ומקומה בבניין חיינו. נקדים ונאמר, שעקרונית אפשר להשתמש ברשתות לשם תועלת מבורכת, תוך צמצום מסוים של המסרים הסמויים, ורבים עושים כן. עם זאת, במאמר זה נתמקד בשימושים הנפוצים יותר, שרבים מבני הנוער נתקלים בהם (תרתי משמע).

---

[1] SitCom - קומדיית המצבים.

ד. על ההשפעות החינוכיות הסמויות של הרשתות החברתיות

באופן כללי צריך לחלק בין שני סוגים של רשתות חברתיות. סוג אחד יוצר קבוצת עניין סביב נושא כלשהו: החל מפרפרים בארץ ישראל (בה כל אחד מעלה תמונות של פרפרים, כותב היכן הם גדלים וכו׳), הַמשך בדרכי טיפול בקושי רפואי מסוים, וכלה במוצרי יד שנייה למכירה, או בדיונים בנושא ערכי מסוים. בסוג זה של קבוצות, רוב הבעיות שנמנה להלן אינן משמעותיות[2]. ברם, רבים מאד מבני הנוער משתמשים בסוג שני של קבוצות – בסוג זה, לב השימוש הוא שיתוף של תמונות ותיאורים של חייהם, מקביל לצפייה עד בלי די בתמונות ובחוויות של חבריהם.

בשימוש זה, הרֹוַח מאד אצל בני נוער רבים, הרשתות החברתיות ״מחנכות״ את משתמשיהן, הרבה לפני השאלה של התוכן שנחשפים אליו באותו רגע. הן עושות כן במגוון רחב של דרכים, ואת העיקריות שבהן ננסה לנתח להלן בקצרה.

תפיסת מרכז החיים

מורי ורבי הרב נריה זצ״ל גדל כנער בתקופה שבה אם רצית להצטלם, היית נדרש לשלם כסף רב. ביומנו הוא מספר, שבשנות העשרה שלו, הוא היה ניגש רק פעם בשנה לחנות צילום ומצטלם, כדי לתעד את התבגרותו. ברם, בהגיעו לגיל 18, הוא קלט שהתמונה אינה מתעדת את ההתקדמות העיקרית של החיים – **ההתקדמות הפנימית**. על כן, הוא עבר לכתיבת יומן ומאמרים, שבהם אפשר לתעד מחשבות, תכונות ועוד. הוא החליט – כך בלשונו[3]:

> עכשיו יש לי דבר יותר מעניין: ההבדל הנפשי בין שנה לשנה, פיתוח המחשבות ומהלך הרעיונות. לזאת לא יועיל לי צילום אחד בשנה. לכך גמרתי בלבי ״להצטלם״ בכל יום. ״המצלמה״ תהיה מחברת זאת; הפילמים – הדפים.

מסקנתו חשובה אף בימינו. ברשתות חברתיות רבות, העיסוק המרכזי הוא העלאת תמונות של עצמי וצפייה בתמונות של אחרים. בתמונה לא רואים את המידות שלי או את האישיות, אלא את הצדדים החיצוניים בלבד. צפייה בלתי פוסקת בתמונות ובסרטונים של אחרים מרגילה לחשוב שהעיקר בחיים הוא **הנִראוּת**, ולא תפיסה צנועה החפצה לטפח את התוכן הפנימי.

---

[2] אפשר להוסיף לרשימה עוד מגוון תחומים ענייניים: מידע שמפיצים בין פעילים למען מטרה חשובה; מידע חיוני שיוצא מאזורי עימות או מהפכה; קשר משפחתי ענייני ובריא בין חברי משפחה שגרים רחוקים זה מזה; קבוצה לשיתוף טיפים לקראת רכישת דירה או רכב; ועוד רבים. דוגמאות אלה קשורות לסוג הראשון, שבו הנזק מועט יחסית.

[3] נר למאור, עמ׳ ט״ו.

יסוד זה עולה מביאורו של הראי"ה זצ"ל לאחד מעשרת הדיברות. במחשבה ראשונה הדִּבֵּר המְצַוֶּה "לֹא תַעֲשֶׂה לְךָ פֶּסֶל וְכָל תְּמוּנָה"[4], נראה תמוה; ברור שאסור לעשות פסל של עבודה זרה, אך מדוע אסור לבנות פסל של סבא שלי ז"ל, כדי לראות את דמותו ולזוכרה? מדוע לא לעשות פסל של רב חשוב, כדי לזכור את פועלו? מה הבעיה בכך?

את עֵינֵינו בעניין זה מאיר הראי"ה באומרו[5]:

> איסור עשיית פסל צורת אדם, משריש להכיר (מקבע בתודעה), כי אין צורתו של אדם והשלמתו (תיקון מידותיו ואישיותו) תלויה במה שהוא נוי שלו החיצון, כי אם צורתו הפנימית, דהיינו שִׂכְלו ומוּסָרו.

הפסל, אף אם הוא תמים, "מחנך" אותנו להתמקד בהופעה החיצונית, במקום בעולם הפנימי. במילים פשוטות: אם עולם הצניעות מדגיש את פנימיותו של האדם, אזי הרשתות "מחנכות" את המשתמש בהן – צפייה אחר צפייה – שהעיקר הוא נִרְאוּתוֹ ומעשיו המצטלמים, ולא אישיותו ועולמו הפנימי.

עצמיות

מטבע הדברים אדם מצטלם, ומעלה תמונות של אירועים ומצבים שבהם הוא נראה במיטבו, ועסוק בדברים המשמעותיים לו, שלרוב מבטאים אירועים משמחים. הוא לא מעלה תמונה שבהן הוא מוציא אשפה, שוטף רצפה או כלים, או מקלח את אחיו הקטן. התמונה הנפוצה של נער ברשתות, לרוב מראה אותו נהנה מהחיים. הוא מבלה עם חברים, אוכל בבית קפה מנה איכותית (שאותה חייבים לצלם, אחרת לא יוצאים ידי חובה...), מטייל בחו"ל, או עושה בעצמו מעשה מיוחד (עומד על הידיים, על הגג), לעיתים עם לבוש חלקי. תמונות אלה "מלמדות" את הצופה שחבריו נהנים, חיים את "החיים הטובים", ורק הוא חי חיים אפורים ורגילים למדי.

בפועל, החיים מורכבים לרוב משגרה ברוכה; "אֶת הַכֶּבֶשׂ אֶחָד תַּעֲשֶׂה בַּבֹּקֶר, וְאֵת הַכֶּבֶשׂ הַשֵּׁנִי תַּעֲשֶׂה בֵּין הָעַרְבָּיִם"[6], יום אחר יום, תמידין כסדרן. ואולם, העיון המתמיד בתמונות של אחרים, יוצר אשליה שכך נראים החיים הרצויים והאפשריים. המשתמשים עלולים לטפח תודעה, הפוכה מזו הרואה ערך בנאמנות לעצמיותי, המבינה שחיים אמיתיים נבנים בזכות הרבה רגעים אפורים. המונח המקצועי למה שהם חווים הוא "קנאת פייסבוק" (Facebook Envy), שפירושו קנאה הנובעת מהתבוננות רבה במה שנדמה כאורח חייהם המוצלח של אחרים. זאת, בכל רשת

---

[4] שמות, כ', ד'.

[5] פנקסי הראי"ה, א', פנקס ד' (פנקס י"ג, ראשון ליפו, תרס"ד, "א"י א"", א').

[6] במדבר, כ"ח, ד'.

חברתית, לאו דווקא פייסבוק. לא בכדי לימד אותנו החכם מכל אדם כי "רַק בְּעַצְמוֹת קִנְאָה"[7], שהרי "קנאה הוא סבה להביא רקבון בעצמותיו"[8].

אנו מעוניינים לחנך אדם להתבונן בעצמו, ולטפח את עצמיותו, בלי להתבונן כל הזמן בתמונות של אחרים ולשאוף לחקות את חייהם ה"טובים" (מה עוד שהתמונה שהזולת מעלה, לרוב לא מייצגת את חייו היום–יומיים); זאת, מתוך מודעות עמוקה שעל כל אחד לעסוק בעולמו, בלי לפזול לחצר חברו, שהרי "משלך יתנו לך – אין אדם נוגע במוכן לחבירו אפילו כמלא נימא"[9].

הדרכה לאורח חיים כזה מצאנו בדברי בלעם בהביטו על מחנה ישראל: "מַה טֹּבוּ אׇהָלֶיךָ יַעֲקֹב מִשְׁכְּנֹתֶיךָ יִשְׂרָאֵל"[10]; במחשבה ראשונה, מוזר שבלעם משבח את האהלים; וכי יש לו עניין בממכר ציוד מחנאות? הייתי מצפה שהוא ישבח ישירות את יעקב ויאמר: "מה טוב יעקב", או: "מה טובו משפחות יעקב". מדוע הוא מציין את האהלים דווקא? לשאלה זו משיבה הגמרא[11] – בעקבות ההלכה שמופיעה במשנה שאין לפתוח "פתח (בבית אחד) כנגד פתח (של הבית השני)". לדברי רבי יוחנן, זו הסיבה לכך שבלעם שיבח את ישראל: כי ראה "שאין פתחי אהליהם מכוונים זה לזה"; במחשבה ראשונה, ההלכה מלמדת את מהנדס העיר כללי בנייה; יש כאן עניין טכני למדי, שמחייב מתן רווח פיזי בין בית אחד למשנהו; אם כן, מה משמעות דברי השבח של בלעם (שמובאים גם ברש"י בבמדבר)?

נראה לי, שלא מדובר רק בהדרכה טכנית שלא לבנות פתח לכיוון פתח, או חלון לכיוון חלון. התורה רוצה שנטפח עמדה נפשית, שבה אנו לא משווים את עצמנו לשכנים ולאחרים; התורה מכוונת אותנו לא להסתכל אל חייהם של אחרים, אלא להיות אדם בבחינת "השמח בחלקו", שמתמסר לבניין עולמו וחייו, בלי להשוות את עצמו כל הזמן לאחרים.

בהעדר מודעות, צפייה מתמשכת בתמונות נאות של אחרים ופועלם באמצעות הרשתות החברתיות, עלולה "לחנך" את המשתמש, להשוות את עצמו כל הזמן לאחרים. בכך מַטַפחות הרשתות מבט הפוך מהמבט הפנימי–אישי החשוב, שנועד לאפשר לאדם להתמקד בבניין חיים צנועים, המרוכזים בעיקר במימד הפנימי–רוחני של אישיותו ועצמיותו.

---

[7] משלי, י"ד, ל'.

[8] פירוש מצודת דוד, שם.

[9] על יסוד הפסוק "כִּי מִמְּךָ הַכֹּל, וּמִיָּדְךָ נָתַנּוּ לָךְ" (דברי-הימים-א', כ"ט, י"ד).
בהשאלה על הנאמר ביומא, ל"ח ע"ב, שאין עיסוקו של אדם יכול לקפח את פרנסת חבירו.

[10] במדבר, כ"ד, ה'.

[11] בבא בתרא, ס', ע"א.

"כלל הענווה הוא היות האדם בלתי מחשיב עצמו"[12]

הספרות התורנית מלאה בדיונים על ערך הענווה, ועל הזהירות מהגאווה המיותרת, שממנה יש להתרחק "מאד מאד"[13]. ברם, השימושים המדוברים ברשתות החברתיות "מחנכים" את האדם "למכור" את עצמו. הוא משקיע רבות בבניית הפרופיל המקוון של עצמו, ומטפח את זהותו הוירטואלית. במובנים רבים, "מותג" חדל להיות ביטוי השמור למוצר שנמכר בשוק, וכל אחד ברשת חברתית הממוקדת בחיי החברה, עסוק בבניית המותג של עצמו. (זאת על משקל מאמרו של הכתב האמריקאי לענייני שיווק, טום פיטרס, שנקרא: "מותג ושמו אני" — "The brand called: You").

זאת ועוד; מאז ומתמיד היה מעמד חברתי לאדם בכלל, ולצעיר בפרט. ואולם, לראשונה אפשר לְכַמת את מעמדו במספרים, בעזרת כמות ה"לייק"-ים שתמונה שלו גרפה. הַתָּחֲרוּת אכזרית, ואנשים נכנסים לרשת שוב ושוב, כדי לראות כמה "לייק"-ים צברה תמונתם או תגובתם השנונה. מחקרים מלמדים, שיש שמחשבים את הדקה שבה יעלו את התמונה שלהם, כדי שהיא תזכה בכמות מירבית של צופים ומגיבים[14].

השראה לתובנה זו, אפשר לקבל ממעמד הר סיני ומקבלת הלוחות הראשונים (שנשברו), שאותו מתארת התורה כמעמד עם עוצמות ניכרות: "וְקֹל שֹׁפָר חָזָק מְאֹד... וְהַר סִינַי עָשַׁן כֻּלּוֹ מִפְּנֵי אֲשֶׁר יָרַד עָלָיו ה' בָּאֵשׁ, וַיַּעַל עֲשָׁנוֹ כְּעֶשֶׁן הַכִּבְשָׁן וַיֶּחֱרַד כָּל הָהָר מְאֹד. וַיְהִי קוֹל הַשֹּׁפָר הוֹלֵךְ וְחָזֵק מְאֹד"[15]. לעומת זאת, הלוחות השניים, שזכינו שלא נשברו, אלא ליוו אותנו בהמשך הדרך, התקבלו כאשר משה רבנו נצטווה: "וְאִישׁ לֹא יַעֲלֶה עִמָּךְ"[16]; זהו; שקט; בלי עוצמות גדולות, בצנעה.

לוחות אלה לא נשתברו, אלא המשיכו להורות לנו את הדרך; מדוע? רש"י מבאר[17], כי "הראשונות, על ידי שהיו בתשואות וקולות וקהילה, שלטה בהן עין רעה; אין לך יפה מן הצניעות". זכינו לשמר את הלוחות השניים, כי הם ניתנו בצורה צנועה, בלי רעש ניכר. המקור לדברי רש"י נמצא במדרש תנחומא[18], שם נכתב:

---

[12] מסילת ישרים, בבאור מידת הענווה.

[13] על פי משנה אבות, פרק ד', משנה ד'.

[14] ה"מהדרין", יכולים "לרכוש" לייקים; כלומר, לשלם לחברה מקצועית (שיושבת במקומות כמו הודו או נפאל), שמפעילה מה שמכונה "חוות לייקים" (click farms); בתמורה לתשלום, יכנסו עובדי החווה לפרופיל של מי שהזמין את שירותיהם, ויסמנו שוב ושוב "אהבתי" לתמונה או לפוסט, באופן שיֵרָאֶה למתבונן אחר, שהאדם מוקף עוקבים ומעריצים.

[15] שמות, י"ט, ט"ז - י"ט.

[16] שמות, ל"ד, ג'.

[17] שמות, ל"ד, ג', ד"ה "ואיש לא יעלה".

[18] מדרש תנחומא, כי תשא, ל"א.

לוחות ראשונות על שנתנו בפומבי, לפיכך שלטה בהם עין הרע ונשתברו; וכאן (בלוחות שניים) אמר לו הקב"ה[19]: "אין לך יפה מן הצניעות", שנאמר: "וּמָה ה' דּוֹרֵשׁ מִמְּךָ, כִּי אִם עֲשׂוֹת מִשְׁפָּט וְאַהֲבַת חֶסֶד וְהַצְנֵעַ לֶכֶת עִם אֱ-לֹקֶיךָ"[20].

מפסוק זה – "וְהַצְנֵעַ לֶכֶת עִם אֱ-לֹקֶיךָ", אנו למדים שצניעות אינה עניין של לבוש בלבד, אלא תודעת חיים של התנהלות ראויה, של ענווה בפני ריבונו של עולם. חלק מהרשתות החברתיות מטפחות תודעה של החצנה, שהיא ההפך מהצניעות, המהווה תכונה פנימית עמוקה.

אין פלא, כי בדור כזה, לא מעט צעירים משיבים לשאלה: "מה אתה רוצה להיות כשתהיה גדול", את התשובה: "מפורסם"; כלל לא משנה להם באיזה תחום הם יפעלו כדי להיות מפורסמים; הפרסום בהקשר זה אינו תוצר שנלווה לעשייה, אלא מטרתה.

"לית אתר פנוי מיניה"[21]

דוגמה נוספת להשפעה המהותית הטמונה ברשתות החברתיות, מתגלה במפגש בין הרשתות לטלפונים ה"חכמים". בנעורינו, בילינו יחד קבוצת חברים במשך כמה וכמה שעות בשבוע; לעיתים פיטפטנו ושיחקנו, לעיתים התנדבנו או פעלנו במסגרת תנועת הנוער. עצם השהות בזירה חברתית, השפיעה עלינו. דיברנו והתנהגנו – במודע או שלא במודע – באופן שנועד גם לַהבנות את מעמדנו בחברה. היו מאתנו שניסו, במשפטים ובבדיחות, במעשים ובתעלולים, להראות עד כמה הם מוכשרים ושנונים. חיינו בזירה חברתית, ושמחנו אם הצלחנו להיות בעלי מעמד בה. ברם, ברגע שנפרדנו ופנינו איש לביתו, כל אחד מאיתנו היה עם עצמו בלבד. יכולנו לחשוב ולהתבונן, לעסוק בעצמנו ובדרכינו.

והנה, הרשתות החברתיות הביאו למצב שבו אנו מוקפים בַּחברה, גם כשאנחנו עם עצמנו בבית, בתור בסופרמרקט, בנסיעה באוטובוס או בטרמפ. משה כותב בדיחה בוואטסאפ, חיים מעלה לאינסטגראם תמונה שבה הוא עומד על הגג, ודנית מצלמת סרטון שנון בטיקטוק. כתוצאה מכך, אנחנו מרגישים צורך להגיב על דבריהם, ולהוסיף "חוכמות" משל עצמנו. הטלפונים ה"חכמים" העצימו את התופעה עשרת מונים: מחקרים מלמדים, כי רובם המוחלט של בני הנוער, הולכים לישון כשהמכשיר ה"חכם" לצידם במיטה, או לפחות על השידה ליד ראשם. בטרם הם נרדמים, הם בודקים שוב את המתרחש ברשתות החברתיות, מחשש ש"פיספסו" משהו חשוב בעת

---

[19] על בסיס הנאמר בלוחות השניים (שמות, ל"ד, ג'): "וְאִישׁ לֹא יַעֲלֶה עִמָּךְ, וְגַם אִישׁ אַל יֵרָא בְּכָל הָהָר".

[20] מיכה, ו', ח'.

[21] תיקוני זֹהר, תקונא שבע וחמשין.

שהתקלחו או התארגנו לקראת השינה. אחוזים גבוהים מהם מדווחים, כי גם אחרי שהם עוצמים את עיניהם, אם המכשיר מצפצף ומודיע על הודעה נכנסת באחת הרשתות, הם מיד פוקחים עיניים ומעיינים בה, כדי לראות מה "התחדש", ואף שוקלים אם להגיב וכיצד. הם בעצם אומרים לעצמם: "חיי החברה ממשיכים בקצב מסחרר; אוי לי אם אפספס משהו".

תופעה זו מכונה באנגלית FOMO (Fear Of Missing Out), ובתרגום חופשי לעברית: "חלם" (חַרדה לַפספס מַשהו; הדמיון למעשיות חכמי חלם מכוון בהחלט...). אם בעבר שהינו רק חלק מהיום בזירה החברתית (שכמובן אפשר להפיק ממנה גם תועלת רבה), כעת צעיר המחובר לרשתות חברתיות נמצא בזירה חברתית כלשהי עשרים וארבע שעות ביממה באמצעות הנייד שבכיסו. זה משפיע על התנהלותו, ומונע ממנו להתייחד עם עצמו ולהתמקד בבניין דרכו, בכל הקשור לתחומי התורה והנפש.

מכאן לפירושו המופלא של הראי"ה זצ"ל למימרא של רבי, כי "לעולם אל ירבה אדם רֵעים בתוך ביתו"[22]. הראי"ה מסביר מימרא זו בצורה רחבה יותר מאשר שאלת הימצאותם הפיזית של חברים לצידנו. בלשונו[23]:

> באשר חיי המשפחה הם ראשית הצדק, ואחריה יבואו חיי הרֵעוּת גם מחוץ לחוג חיי המשפחה, על כן ישים האדם תמיד אל לב, שבהיותו מרחיב את גבול היושר לחיות גם כן חיי רֵעוּת ואהבה באופן יותר רחב מחיי משפחתו היחידה, יעשה כן, אבל באופן שלא תהיה מזה כל השבתה לחיי המשפחה עצמה...כי ראשית הנפילה היא, רק בעזוב האדם את הכרתו, ונסמך להיות מחקה את אחרים.

יודגש, כי נקודה זו, של הימצאות הנער כל הזמן בנוכחות (מקוונת של) חבריו, נוגעת לחיבור בין הרשתות החברתיות ובין הטלפון ה"חכם" שנמצא איתו תדיר. אילו הרשתות היו רק במחשב הנייד, שצריך לשבת לידו ואי אפשר לקחת אותו לטיול או להסעה, לסניף או לכיתה, חלק מההשפעות היו מצטמצמות בצורה משמעותית, היות שהשימוש היה פוחת במידה ניכרת[24].

בין דעת לשעבוד

המודל העסקי של הרשתות החברתיות, מאפשר שימוש בחינם, המושתת לרוב על פרסומות. כדי לאפשר לבעלי הרשתות לגבות כמה שיותר כסף על פרסומות, הם זקוקים לכמה שיותר גולשים, שמבלים שעות ברשת שלהם. לפיכך, אחת המטרות

---

[22] ברכות, ס"ג, ע"א.

[23] עין איה, ברכות, שם, סימן שט"ו.

[24] ההשפעות אינן קשורות רק להימצאות הצעיר בחברה וירטואלית של חבריו במשך כל שעות היממה; הימצאות האינטרנט איתו בכיס בכל רגע, מעצימה את כלל ההשפעות הסמויות של הרשתות, שחלקן מסוקרות במאמר זה.

המרכזיות שלהם, הוא לטפח שִעבוד לרשת. הרשתות מציעות לגולש בהן סרטונים או תכנים, שהוא עשוי לגלות בהם עניין, כדי שיִשָאֵב לתוכן. ליד כל דבר שמוצג, נניח סרטון, הן מציעות שפע של תכנים דומים, בתקווה שאף להם יקדיש זמן (כך למשל: ביוּטְיוּב, כשמקרין את הסרטון שביקש הגולש בצד ימין של המסך, בצד שמאל מוצעים סרטונים נוספים עם תוכן דומה). גם בסיום קריאה של "פוסט", מופיעה הצעה לפוסט נוסף[25].

בעברית קוראים למה שהם מנסים לצוד: "תשומת לב"; אך באנגלית זה מכונה: Pay attention. המילה הראשונה – Pay – פירושה: תשלום; ואכן, אנו משלמים בעד המוצר, שהוא לכאורה בחינם, במטבע קשה: בתשומת הלב שלנו, בזמן שלנו ובמודעות שלנו, אותם מנסות הרשתות ללכוד, כדי למכור אותם (בתשלום כספי מלא) למפרסמים[26]; באחת, אם המוצר הוא בחינם, לרוב, זה סימן שהצופה הוא המוצר.

כל אלה מביאים להתמכרות לרשתות, תופעה שמביאה לשיא את ההתמכרות לסלולרי, כפי שנחקר רבות[27]. במילים אחרות, הרשתות החברתיות מנסות לגרור את המשתמש לוותר על כוח הבחירה ועל שיקול הדעת; זאת, דווקא בשעה שאנו שואפים לטפח את הדעת, ולהביא למצב שהיא תוביל אותנו בעבודת ה', כלשונו של הכוזרי[28]:

> מבין הבקשות (בתפילת שמונה עשרה), יש להזכיר ראשונה את הבקשה על השכל והתבונה בעבודת הא-לוה, כי בהם יגיע האדם להתקרבות אל א-לוקיו. לכן הקדימו בתפלתנו ברכת "אתה חונן", לזו שאחריה הקשורה בה, רצוני לומר לברכת "הרוצה בתשובה", כדי שתהיינה החכמה והדעת והבינה, נתונות לתורה.

חדש אסור מן התורה[29].

מטבע לשון זה, שנאמר במקור על איסור אכילת תבואה חדשה לפני הנפת העומר, הושאל על ידי החתם סופר, כדי לבטא את התנגדותו לחידושים מודרניים[30]. ברם, אף

---

[25] אמנם מניפולציה זו נכונה לגבי אתרים רבים, כולל אתרי חדשות, אך היא בולטת במיוחד ברשתות החברתיות.

[26] ראו בספרו של מיכה גודמן "מהפכת הקשב" (בהוצאת כנרת זמורה דביר; יולי 21).

[27] ראו למשל בספרם של רוזנברג ובלונדהיים "מנותקים", הוצאת מאגנס, 2021.

[28] כוזרי, מאמר שלישי, י"ט.

[29] קידושין, ל"ח, ע"ב.

[30] תשובות חתם סופר, אורח חיים, א', קמ"ח. מצד האמת, החתם סופר ביטא בכך את התנגדותו לתנועה הרפורמית, ולא לכל תופעה מודרנית. ואולם, רבים נשענו על דבריו, ודרשו אותם כלימוד על הצורך להתרחק מכל חידוש. אצל חלק מתלמידי הראי"ה, נהפכה פרשנות זו לסמל לדרך החרדית. לעומתה, הם דגלו בפתיחות זהירה למתחדש בעולם, ברוח דברי הראי"ה: "הישן יתחדש, והחדש יתקדש" (אגרות הראי"ה, אגרת קס"ד).

כי לרוב מביאים את דברי החתם סופר הללו כדי לחלוק עליהם, ביחס לרשתות יש בדרש על דבריו, גרעין של אמת, שכולנו יכולים להסכים לו. הרשתות מראות לנו בכל שנייה משהו חדש. הן "מחנכות" אותנו שחשוב לעקוב אחרי כל מה שמתחדש. צעיר יכול לשבת במשך שעות, ולעקוב אחרי ה"פיד" שלו ברשתות שונות, כדי לוודא שהוא מעודכן, וחלילה לא מפספס משהו. לרוב הכוונה היא לעדכון במה שחבריו עושים[31].

לעומת מסר זה, עלינו לחנך ולהתחנך למקד מבט בעולמנו הפנימי, בלי להתמכר ל"אוטוסטרדת המידע" ולרצון לעקוב אחר כל פיסת מידע קטנה. הדבר נכון גם ברשתות שמביאות חדשות. שם, בדומה לאתרי החדשות הרשמיים, רבות הידיעות המדברות בלשון סנסציונית: "מדהים!", "כל תושבי X נסערים!", "חרדה ברחובות העיר Y", וכן הלאה.

עשה אזנו כאפרכסת[32].

התורה קוראת לנו לשמוח על מחלוקות, ולהקשיב היטב לדברי החולקים עלינו. בזכות הביקורת והתובנות שהיא מעלה, אנו עשויים להשביח את דעותינו ולדייק אותן יותר. לא בכדי קבעו חז"ל ש"מחלוקת לשם שמים סופה להתקיים"[33]; זאת, מתוך הבנת חשיבותה להתפתחות האדם, לבירור האמת בכלל, ולבירור דרכה של תורה בפרט.

כשהחלו להופיע רשתות חברתיות כמו פייסבוק, רבים ראו בהן אפשרות קלה להרחיב אופקים ולפגוש אנשים שונים ודעות השונות משלהם. ההבנה הפשוטה היתה שאנשים גדלים בחממות; הם שייכים לקהילה שבה גרים אנשים שדומים להם, קוראים עיתון שאוחז בהשקפתם, ושולחים את ילדיהם לזרם חינוכי המתאים להם (חרדי, ציוני דתי, וכן הלאה). רבים חשבו שבזכות הרשתות החברתיות, אדם יוכל להכיר תפיסות של אנשים בציבורים אחרים, בלחיצת כפתור. הוא יוכל להיחשף לעמדות ולדיונים שאינם מוכרים לו, ובכך לדייק ולהשביח את עמדותיו שלו.

---

[31] הדבר עורר תופעה, שמכונה בספרות המקצועית: MOMO (Mystery Of Missing Out), כלומר, החרדה מכך שאולי כולם מתכתבים ומתעדכנים במקום כלשהו שאיני מכיר ברשתות, ואני חלילה מפסיד. במילים אחרות, ראשי התיבות הישנים והמוכרים יותר, של FOMO (Fear Of Missing Out), מתייחסים למצב בו אחרים כותבים ומעלים תמונות במקום גלוי, ואני בחרדה לפספס משהו מפני שאיני מעיין ברגע זה ברשתות. לעומת זאת, המושג החדש MOMO, מתייחס למצב בו אני (עקב החרדה הראשונה...) משוטט ברשתות, אך איני רואה את חברי, ואני בחרדה שמא הם כותבים (אולי בכוונה) במקום אחר שאיני מכיר, וכך אני מפסיד (ואולי מוחרם). יש עוד ראשי תיבות ותופעות בעייתיות, שהמחקר על רשתות חברתיות זיהה, אך נסתפק באלו.

[32] חגיגה, ג', ע"ב.

[33] אבות, פרק ה', משנה י"ז.

בפועל, קרה בדיוק ההפך. עבור רוב האנשים, הרשתות החברתיות הן רק "חדר הדהוד" גדול[34], שבו הם עוקבים אחר אנשים עם דעות כשלהם, קוראים ידיעות מזווית הראייה שנוחה להם, ומתחַזקים בדעתם. רבים בוחרים לעקוב אחר אדם פלוני, בגלל שיש לו דעות כמו שלהם, רק שהוא מנסח אותן בצורה חדה יותר מהם.

במילים אחרות, השפעה סמויה נוספת של הרשתות החברתיות היא צמצום עולמו של המשתמש וחסימה שלו מלראות את ההגיון שטמון בדברי החולקים עליו.

יסוד זה, של ההקשבה לדעה מנוגדת, עולה מהציווי הא-לוקי לעם ישראל "הַסְכֵּת וּשְׁמַע"[35]. המילה "שמע" מובנת; אך מה פשר המילה היחודאית "הַסְכֵּת"? הגמרא[36] מביאה לכך שני הסברים: הראשון מבאר שהמילה באה מהמילה "כת", כלומר קבוצה; לדעה זו, פשט הציווי הוא: "עשו כִּתּוֹת כִּתּוֹת ועסקו בתורה, לפי שאין התורה נקנית אלא בחבורה"; בחבורה, יש להניח שאנשים יושבים עם אנשים שדומים להם, ובכל זאת, אולי מדבריהם ומשאלותיהם של אחרים, יזכו לדייק יותר את דבריהם. הדעה השנייה בגמרא מפתיעה מאד: "'הַסְכֵּת' – הס, ואחר כך פָּתֵּת" – הַקשב, התבונן, ורק אחרי שתבין, לפי הצורך תתקוטט עם האחר על הפירוש הנכון. לדברי הראי"ה זצ"ל[37], מכאן למדנו –

> בהיות האדם מוסגר בחוגו הצר, ולא ידע מאומה מהמון דעות חבריו העוסקים בתורה וחכמה, איש איש כפי כשרונו, לא יוכל שאת כל דעת שהיא שונה מדעתו.

נוכח זאת מסיק הרב כי "תיקון העולם" יושג, רק כשיקשיב האדם ל"עיונים ודעות שהם שונות מדעותיו"[37]. דווקא בעזרת הקשבה עמוקה לדעות שונות לגמרי משלנו, "תצא הדרך הישרה והברורה, ששם אור ה' שורה"[37].

חיזוק לגישה זו אפשר למצוא בדברי הגמרא במסכת סנהדרין[38], הקובעת כי דווקא אדם שהוא "ענוותן ושפל ברך" הוא "בן העולם הבא". רבים תמהים, מה מוסיפה ההגדרה של "שפל ברך" על התואר "ענוותן"? הרי לכאורה מדובר על תכונה זהה! מסביר ר' חיים שמואלביץ[39], כי יש אנשים שהם אמנם מלאי ענווה, אך הם נעולים על

---

[34] המונח "חדר הדהוד", הוא תרגום שלי למונח שמופיע בספרו של פריסר The Internet Bubble, שהניח תשתית קונספטואלית לעיוות זה. תפיסתו זכתה לשפע מאמרים ודיונים שנולדו בעקבותיה. ביטוי חד לתופעה, אפשר למצוא במחקר שבו אנשים שונים חיפשו בו-זמנית בגוגל את אותה מילת חיפוש, אך קיבלו תוצאות מותאמות לאופי שלהם:
https://spreadprivacy.com/google-filter-bubble-study/.

[35] דברים, כ"ז, ט'.

[36] ברכות, ס"ג, ע"ב.

[37] עין איה, ברכות, ס"ג ע"ב, סימן שמ"א.

[38] סנהדרין, פ"ח, ע"ב.

[39] שיחות מוסר, חלק א', מאמר כ"ז.

דעתם, ולא מוכנים לשנותה נוכח דברי חכמה של אחר; לעומתם, "שפל ברך", הוא מי שמוכן לכופף את עמדותיו לנוכח אמת שהוא פוגש אצל מישהו אחר. זו צריכה להיות השאיפה. ההיצמדות לתיבת הדהוד, שבה אני שומע רק דעות הזהות לשלי, ומתחזק בזווית ראייתי בלבד, יוצרת מצב הפוך.

מדברינו עולה, ששימוש לא נכון ברשתות החברתיות, משפיע לא רק על מידות האדם, אלא גם על דעותיו. הוא ננעל בעולם ווירטואלי שרק מהדהד לו בחזרה את מה שחשב בתחילה, בלי לאתגרו להשתנות ולצמוח ומבלי להעמיק ולפתח את עולמו הרוחני.

"אין צורתו של אדם, תלויה בנוי שלו החיצון"[40].

ההשפעה הסמויה של הרשתות, נובעת לא רק מהיות המשתמש מתבונן עד בלי די בתמונות של אחרים, אלא – למרבה הפלא – אף מהיותו מתבונן שעות בתמונה של... עצמו. בעבר, אנשים היו מתבוננים בתמונות של ידועים, בלי לדעת שרבות מהן עברו ליטוש משמעותי בעזרת תוכנות עריכה, כדי להביא את הדמות המצולמת בהן לסוג של שלימות גופנית בלתי אפשרית. לעיתים, זה הביא צעירים לבצע ניתוח פלסטי, כדי להתאים רכיב במראה שלהם למראהו של הידוען (בתמונה הערוכה שלו. "אני רוצָה אף, בדיוק כמו שרואים בתמונות שלה").

ברם, הרשתות החברתיות יצרו תופעה חדשה, המכונה: "סלפי דיסמורפיה"[41]. הכוונה לתפיסה שלילית מעוותת של המשתמש כלפי הגוף שלו, שנוצרת עקב ריבוי תמונות הסלפי שבהן הצעיר מצלם את עצמו. זאת משתי סיבות: ראשית, בצילום תקריב ממרחק כה קטן, העדשה יוצרת לעיתים תמונה מעוותת ומטעה של פרופורציות הפנים והגוף; שנית, גם אם יש רכיב קטן וזניח שאינו מושלם (נקודת חן קטנה, בליטה קטנה באף וכד'), תוכנות עריכה פשוטות מאפשרות לכל צעיר לערוך את התמונה של עצמו ולהעלותה לרשת[42]. מכאן הגיעה תופעה חדשה, שבה צעירים ניגשים למנתח פלסטי

---

[40] פנקסי הראי"ה, א', פנקס ד' (פנקס י"ג, ראשון ליפו, תרס"ד, "א"י א'", א').

[41] מורפיה=תפיסת החפץ, ובמקרה זה - הגוף; דיס-מורפיה=תפיסה מעוותת של גופי; "סלפי דיסמורפיה"=תפיסת מעוותת של גופי, עקב תמונות שבהן אני מצלם את עצמי.

[42] בעבר הלא רחוק, צעיר היה יכול לבקש שיצלמו אותו, ואז היה שולח את התמונה לחברה מקצועית, שתעצב מחדש את מראהו בתמונה בתמורה לתשלום. ואכן, רבים היו מוכנים לשלם סכומים לא קטנים בעד שירות זה. בימינו, יש אפליקציות פשוטות, שמאפשרות לכל אחד "לתקן" לבד את תמונתו, וכבר אין צורך בסיוע בתשלום מבחוץ.

עם תמונה מעובדת של עצמם(!), ומבקשים ניתוח שבעזרתו יוכלו להיראות במציאות כמו בתמונה שלהם[43].

זווית עיון זו, חושפת מימד נוסף, שבו הרשתות משפיעות על תודעת הגולש בהן. במקרה דנן, הן לא רק מציבות במרכז את המראה הפיזי שלו ואת תפיסת גופו, אלא הן מלמדות את הצופה שגופו ומראהו רחוקים מהרצוי. הן מביאות אותו באופן סמוי ובלתי מודע לחוסר נחת ממראהו.

"קמע א קמע א"[44]

דברים רבים בחיים דורשים עמל, התמדה ותהליך. לעומת זאת, הרשתות משדרות לנו שוב ושוב תוצאות, הצלחות ורגעי שיא. אף כשיש משהו שאמור לבטא תהליך, מקפלים אותו לשניות בודדות כמו בסרטים. רואים מישהו יוצא מהבית, ומיד הוא מגיע למשרד שנמצא בצד השני של העיר. רואים מישהו ממריא במטוס, ומיד נוחת בצד השני של העולם. ואולם, החיים האמיתיים אינם בנויים מהצלחות מיידיות ונטולות מאמץ; לרוב יש בהם גם כישלונות, המשמשים קרש קפיצה לקראת המשך הטיפוס והצעידה.

עלינו להשתחרר מהדימוי של הצלחות מיידיות, ולהבין שיש ערך גם לדרך. בבוקרו של יום, אנו מברכים על **לימוד התורה**, ולא על **סיום ידיעתה**. אנו מצווים "**לַעֲסֹק** בְּדִבְרֵי תוֹרָה", ולא רק **לדעת** את תוכנה. יש דברים שמבשילים לאט; לעיתים אדם נכשל, ומנסה שוב, נופל וקם, וכך נוצר תהליך צמיחתו. החכם מכל אדם לימד כי "שֶׁבַע יִפּוֹל צַדִּיק וָקָם"[45], ורבים חושבים שהכוונה היא למצב של בדיעבד; להבנתם עדיף להצליח מיד, אך אם תתרחש נפילה, צריך לדעת גם לקום. ואולם, הרב יצחק הוטנר זצ"ל, לימד אחרת; לדבריו, תפיסה זו היא שטחית; עלינו להבין כי "החכמים יודעים היטב, שהכוונה היא שמהות הקימה של הצדיק, היא **דרך השבע נפילות שלו**"[46].

במילים אחרות, הרשתות עלולות לחנך אותנו לשאוף לחיי הצלחות נטולות עמל. עלינו להתגבר על מְסֻרֵיהֶן, ללמוד וללמד את הערך הטמון בעבודה, בעליות ובירידות, בלי להבהל מקשיים ומדרך ארוכה.

---

[43] תופעה זו התחזקה בימי הקורונה, כאשר שיעורים רבים התקיימו בתוכנות כמו זום. התופעה, שזכתה לכינוי "זום דיסמורפיה" (Zoom Dysmorphia), נסקרה מחקרית בבמות שונות. מדובר בצעירים שישבו שעות בשיעורי זום והתבוננו במראה של עצמם (ולא של המורה); לאט לאט הם שמו לב לפרט במראה שלא מצא חן בעיניהם, עד שהיו מוכנים לשכב על שולחן המנתחים כדי לבקש "שיפוץ".

[44] תנחומא, דברים, א'.

[45] משלי, כ"ד, ט"ז.

[46] פחד יצחק, אגרות וכתבים, קכ"ח.

חינוך לערכים

תפיסות חיים ערכיות שונות, מוקנות דרך החשיפה המקוונת לתרבות ההמונים, אך הן מוטמעות לרוב בצורה בלתי מודעת. נמנה כעת שלושה ערכי יסוד שמושפעים דרך מגוון תוכניות ורשתות[47]:

א. כסף

כשתוכנית אחר תוכנית מציעה כפרס ראשון סכום כסף משמעותי – המסר נקלט. אמנם רוב הצופים לא ישתתפו בפועל בתוכניות אלה, אך הצעיר צופה ורואה עבור מה אנשים מתאמצים. הוא לומד מה "חשוב" בחיים (לדעת מפיקי הסדרה[48]).

ב. טעם החיים

האם יש בעיה לאכול בבית קפה (כשר)? – על פניו, לא. האם יש בעיה להיכנס לקניון עבור קניות? – לפי הצורך, למה לא? ואולם, נדמה כי אצל רבים, האמצעי הפך למטרה. טעם החיים וייעודו, הוא הבילוי והפנאי: סרט או פיצה, שוטטות בקניון או בורגר, בירה או מסע רכישות. הרובד הנמוך של התרבות העכשווית "מחנך" את צעירינו, שהעיקר בחיים הוא לבלות וליהנות. לא תמיד הם מודעים לכך שזה המסר, אך התפיסה הזו של החיים, הולכת ותופסת לה מקום. אנו מנסים בע"ה לחנך "לתפוס ראש" (ולא "לאבד ראש"), לגלות אחריות, ולחיות בתודעת שליחות כעובדי ה', ולא רק לשאוף לבילויים ולהנאות. התרבות העכשווית, המוקרנת רבות דרך הרשתות החברתיות, מחנכת להפך.

ג. מידות

גם תחום המידות האישיות, הולך ונבנה בהשפעת מסרים סמויים. נדגים זאת מתחום שעליו טרם דיברנו – משחקי רשת. יש משחקים לילדי יסודי, יש משחקים לבוגרים יותר, ובחלקם גם מבוגרים משחקים שעות רבות כל יום, כשהם בעצם "גיימרים" (מהמילה: game). חלק מהמשחקים אינם בדיוק משחקי חשיבה וידע, אלא קרב (מקוון) שבו יורים והורגים, מפוצצים ומשמידים את היריב. משחקים אלה מחנכים את המשתמש כיצד להתייחס לחייו של אחר, איך פותרים בעיות (פשוט הורגים את היריב)

---

[47] סעיף זה, של טיפוח ערכי יסוד, אינו מתרחש רק ברשתות החברתיות, והוא נכון לכלל החשיפה לחלקים הנמוכים של תרבות המערב דרך המִרְשֶׁתֶת (ודרך החשיפה לתרבות המערב בכלל. כמובן, לא כל התרבות המערבית פסולה, ואף כאן צריך לברור את המוץ מהתבן).

[48] מפיקי הסדרות, כמו אנשי הפרסום (שמגרילים פרס כספי גבוה בין הרוכשים מוצר מסוים, למשל), טוענים שהם לא מחנכים את הציבור לחשוב ככה; לדבריהם, המצב הפוך: כך הציבור חושב, והם רק מתאימים עצמם לרצונו. זו נקודה חשובה, כי בעיני עצמם, הם לא מעצבים את התודעה של הציבור, אלא רק משרתים אותה.

ועוד. משחקים אלה מסוגלים לערער את העולם הפנימי התמים, אפילו אם בפועל, כל השחקנים (המקוונים) לבושים בצניעות.

צפיתי במשחק מחשב של תחרות אופנועים, בשעה ששיחקו בו כמה צעירים בגיל 12-13. במשחק היה אפשר, בעת עקיפת אופנוע אחר, ללחוץ על החץ הימני במקלדת, ולבעוט עם רגל ימין (המקוונת) את האופנוע עליו רוכב המתחרה, להתרסקות בתהום. זו דוגמה פשוטה ל"חינוך", שנועד ללמד איך לפתור בעיות (אם ההורים יתעניינו במשחק, הילד ירגיע אותם ויסביר שכולם לבושים בצניעות; עובדתית – הוא צודק. באמת, כשהיריב שלך במשחק עף לתהום ומתרסק לחלקים, כל חלקי גופו לבושים...).

סוף דבר

במבט שטחי וראשוני, אנו עמלים על טיפוח הצניעות הפנימית האמיתית, בד בבד עם צניעות ההתנהלות והלבוש. כל זאת, לכאורה, בלי קשר לעולם מקוון של רשתות חברתיות, שבו אנו נעזרים למגוון צרכים. אף כשמודעים לתכנים, רבים הצעירים שחושבים ש"זאת רק תמונה", "זה רק כאילו", "זה לא באמת מחנך אותי". אך בפועל, רצף הצפיות מעצב את תפיסתי ביחס למה שחשוב בחיים, למה שמקובל לעשות, ועוד. הרשתות החברתיות טומנות בחובן מסרים רבי עוצמה, בכל הקשור לתפיסת יעוד החיים, לצניעות לעומת החצנה ועוד, ומַעצימות מסרים שהמשתמשים מאמצים בלי משים. כפי שקבע הראי"ה זצ"ל[49], עלינו להשכיל להשתחרר "מכל אותן ידיעות המטעות אותנו, המוליכות אותנו כשבויים ואין לפדות, כאסירים ואין להתיר". עלינו לצאת לחירות מתפיסות ערכיות מעוותות, ולדעת להוקיר ולבנות את עולמנו הפנימי, מתוך תפיסה צנועה ואמתית.

ה. התמודדות אישית

כשהמציאו את המכוניות הראשונות, לא המציאו ביחד איתן רמזורים או תמרורים, ולא היו חוקי תנועה. ממילא, למרות שהמכוניות נסעו לאט למדי, הייתה סכנת חיים לא קטנה. לאט לאט הבינו, שיש כאן כלי שיכול לקדם דברים חיוניים, אך גם עלול להיות מסוכן. אז החלו ליצור חוקי תנועה, להקים משטרת תנועה, להציב רמזורים ותמרורים ועוד.

---

[49] מאמרי הראי"ה א', אגרת הפורים, עמ' 153.

חרף ההבדלים העמוקים בין הרשתות החברתיות ובין התחבורה, תחום זה יכול לשמש לנו דוגמה. יש רשתות חברתיות שיכולות להביא תועלת רבה, ושימוש מושכל בהן יכול לתרום רבות (כמו קבוצת עניין בנושא מדעי, רפואי, גיאוגרפי, לימודי ואפילו חברתי, כבסיס לשמירת קשר ענייני בקבוצת חברים מהעבר). ברם, המודעות לסכנות ולאתגרים אינה מפותחת דיה, וודאי שהתקנות והחוקים דלים ביותר. זאת ועוד; אף כשגורמים בחברה הכללית יתגייסו לנסח הנחיות מוסריות, חוקיות ותקנוניות, הן לא יספקו את מי שמבקש לבנות בתוכו עולם תורני יציב ואמיתי. יהיה עליו לסלול נורמות חיים אישיות, שיסייעו לו להשתמש במכשירים באופן שלא יפגע במגמתו העיקרית, של בניין חיים עמוקים לאור ה׳.

במצב זה, עלינו לאמץ לעצמנו כללים וחוקים משלנו; לטפח נורמות באופן שיאפשר לנו להיעזר בטכנולוגיה בכלל וברשתות בפרט, לפי הצורך והעניין, בלי שהן ישתלטו על עולמנו ויעצבו את פנימיותינו.

נמנה כאן כמה עקרונות וערכים שראוי לאמץ לעצמנו, ואף לנסות לחנך את ילדינו לאורם.

״בחרו לכם היום את מי תעבדון... ואנכי וביתי נעבד את ה׳״[50]

נקודת המוצא בבניית חיים ערכיים לאור התורה, היא ההבנה מאין אני בא ולאן אני הולך. אמנם יש חשיבות רבה לעזרים טכניים, כמו תוכנות סינון, ואף להחלטות נקודתיות (כמו כמה אגלוש ביום, לאן ומדוע, וכמובן איך זה משפיע עלי), אך נקודת המוצא העיקרית, היא ההחלטה על הציר הרוחני המרכזי שלי, שלאורו אני בונה את חיי: החלטה על רצוני לעבוד את ה׳.

דוד המלך התפלל: ״אַחַת שָׁאַלְתִּי מֵאֵת ה׳ אוֹתָהּ אֲבַקֵּשׁ, שִׁבְתִּי בְּבֵית ה׳ כָּל יְמֵי חַיַּי״[51]; הכיצד יתכן שבשר ודם ירצה לשבת אך ורק בבית ה׳, כל ימי חייו?! וכי אין לו עיסוקים אחרים, כמו משפחה, עבודה? למעשה, תפילתו (ובע״ה גם תפילתנו) היתה, שכל מעשיו, כל פועלו, יֵעָשו בתחושה של נאמנות ומחויבות לבית ה׳. הוא מבקש לבטא את שייכותו לבית ה׳, אף כשהוא לא נמצא בו פיזית. בלשונו של הרב וואזנר זצ״ל[52]:

---

[50] יהושע, כ״ד, ט״ו.

[51] תהילים, כ״ז, ד׳.

[52] קובץ ״קול התורה״, חוברת פ״א, תשרי תשע״ו, מאוצר הדרוש, עמ׳ מ״א, דברי התעוררות לימי הרחמים מאת הרב שמואל הלוי וואזנר.

איך ביקש דוד המלך מהשם יתברך בקשה שלא יוכל בשום אופן לקיימה? ... והנראה לבאר, דכוונת דוד היתה שביקש מה׳ יתברך שאף שצריך ללכת לעסוק בטרדות ..., אף על פי כן יתקיים בו בכל מקום שילך שם ביתו עמו – ביתו הרוחני.

זה היסוד שצריך להשפיע על מעגלים רחבים בפועלנו, ועל התנהלותנו, וזה היסוד שצריך לשמש מָסָד לכל יחסינו לעולם המקוון, ולרשתות החברתיות שבו.

"בשבתך בביתך ובלכתך בדרך"[53]

הרב צבי יהודה הכהן קוק זצ״ל לימד פעמים רבות שעל האדם להבחין בין המשמעות הרוחנית של שני מצבי חיים עיקריים: מצב נפשי שבו האדם בבית ("בְּשִׁבְתְּךָ בְּבֵיתֶךָ"), ומצב נפשי שבו הוא בדרך ("וּבְלֶכְתְּךָ בַדֶּרֶךְ"). לדבריו, בבית "קירות הבית מגינים עליו ודעתו מיושבת"[54]. שם הוא חווה "יציבות"[55], והוא "מוגן, מוקף ומשומר"[56]. לעומת זאת, יש מצבים (רוחניים) של היות האדם "בַּדֶּרֶךְ", מצבים של "ארעיות"[55], ואז "יש סכנות ויש צורך בתפילת הדרך"[54]. הסכנות בדרך, אינן רק במישור פיזי, של תאונות דרכים וכדומה; יש גם דרך רוחנית וסכנות רוחניות של השפעות זרות, שפוגשות אותנו במצב רוחני ונפשי של חוסר יציבות.

במקרה שלנו, דברי הרצי״ה זצ״ל אינם רק משל, אלא גם פשט. מאז כניסת אמצעי התקשורת לתוך הבית, אף שם עלול האדם להיות בבחינת "בַּדֶּרֶךְ". עליו להיות מודע לאתגרים שנכנסו לתוך ביתו (ולתוך כיסו), שכבר אינו חממה מגינה פשוטה. נדרש ממנו להחליט כיצד לפעול כדי לבנות את ביתו (כן, גם רווקים, גם הגרים בפנימיות או בכל מקום אחר; אפילו בשירות הצבאי נדרשים להחליט בנושא). מתי יבחר להחשף לעולם המקוון? היכן יעשה זאת (במקומות קבועים בבית, או בכל מקום, כולל בשירותים או במיטה?), הכול תוך מודעות להשפעות, ולצורך להתמודד כדי להמשיך לצעוד בנתיב העולה בית ה׳.

"ועשית מעקה"[57]

התורה מלמדת אותנו, כי הבונה בית, חייב להציב על גגו גדר (המכונה "מַעֲקֶה"), כדי שאיש לא יפול משם. הרמב״ם מלמד אותנו כי מצוות המעקה נדרשת לא רק בגג פיזי, והיא אינה אלא דוגמה לַצורך בזהירות בכל מעגלי חיינו[58]: "שצונו להסיר המכשולים

---

[53] דברים, ו׳, ז׳.

[54] שיחות הרצי״ה על התורה, ג׳ - ויקרא, פרשת "אֱמֹר", סדרה ב׳, 6 - במדבר - ספר הדרך.

[55] שם, פרשת "בְּהַר", סדרה ב׳ - תשל״ב, 7 - קביעות וארעיות.

[56] שם, פרשת "בְּהַעֲלֹתְךָ", סדרה ב׳ - תשל״ג, 2 - דרכים בחזקת סכנה.

[57] דברים, כ״ב, ח׳.

[58] ספר המצוות לרמב״ם, מצות עשה קפ״ד.

והסכנות מכל מושבינו...והוא אמרו יתברך ׳וְעָשִׂיתָ מַעֲקֶה לְגַגֶּךָ׳[57]". אף השולחן ערוך הדגיש את הצורך להציב גדרות מפני סכנות באשר הן, לאו דווקא על גג פיזי. בלשונו: "וכן כל מכשול שיש בו סכנת נפשות, מצוות עשה להסירו ולהשמר ממנו ולהזהר בדבר יפה"[59]. בימינו "נפילה" עלולה להיות גם במישורים אחרים, כמו בגלישה במחשב פרוץ ובלתי מוגן.

יש אנשים שמאמינים בעצמם ומאמינים בכוח הבחירה, ועל כן הם מזלזלים בצורך בהתקנת "גדר" למִרְשֶׁתֶת בצורה של מַסָּנֵן, כללים מחייבים ועוד. ברם, אין סתירה בין אמונה בעצמי או בילדי, ובין מאמץ וזהירות; בלשונו של בעל ספר החינוך: "ה׳ משגיח בפרטי בני אדם...וכל אשר יקרה להם טוב או רע – בגזרתו ובמצוותו"[60], ובכל זאת, "צריך האדם לשמר עצמו מן המקרים הנהוגים בעולם, כי הא-ל ברא עולמו ובנאו על יסודות עמודי הטבע"[60]. יישום מורחב של עיקרון זה, נדרש גם ביחס לעולם המקוון של מחשבים ביתיים וטלפונים חכמים.

"אדברה וירוח"[61]

כאמור בסעיף הקודם, יש צורך להיעזר בכלים טכנולוגיים שונים שיכולים לסייע בהתמודדות עם אתגרי המִרְשֶׁתֶת. תוכנות סינון, תוכנות המגבילות שעות, ומְדָוְחוֹת כמה זמן גלשת באפליקציה זו או אחרת, ותוכנות אחרות – חשובות כולן; ברם, משמעותם ויעילותם של כלים אלה, כשאין לצידם מאמץ חינוכי והסברתי מתמשך – אפילו של האדם כלפי עצמו – קטנות. תמיד יש מחשב זמין אצל החבר, שבו אין עזרים כאלה, ולעיתים, אפשר גם במחשב הביתי לעקוף את המַסָּנֵן או את המוֹנֶה – אם מאד רוצים לעשות כן.

כמובן, גם ההפך נכון; הסתפקות בחינוך, בלי לנקוט אמצעי זהירות, חלקם טכניים, משולה לאדם מחונך, שיחליט לנהוג ברכב בלי לחגור חגורת בטיחות, בלי לאותת ובלי לבדוק שמן או לחץ אוויר בגלגלים. במילים אחרות, ההתמודדות העיקרית חייבת לשלב חינוך והסברה עם אמצעים טכניים וטכנולוגיים.

למיטב הבנתי, בציבור שלנו יש מודעות לצורך במַסָּנֵן. האפשרות מוכרת, וחלק מהמשתמשים מאמצים אותה. ברם, צריך להעמיק מאד גם את ההסברה וההבנה, באופן שיסייע למשתמש להגיע להחלטה פנימית הנובעת מרצונו; זאת, כדי לטפח רצון לבחור בחיי איכות צנועים, גם במישור המקוון. מכאן קצרה הדרך למגוון עזרים: ניסוח "תקנון אישי" שאדם כותב לעצמו וחותם מול עצמו, לימוד ספרים שעוסקים

---

[59] שולחן ערוך, חושן משפט, סימן תכ"ז.

[60] ספר החינוך, מצוה תקמ"ו.

[61] איוב, ל"ב, כ׳.

בנושא, קבלת החלטות אישיות, ועוד; הכול על בסיס ההחלטות שהוזכרו לעיל, של לאן אני שייך, מאין אני בא, ואיזה סוג חיים אני מנסה לבנות בע"ה.

בסופו של דבר, בלי רצון אישי, כל העזרים אינם מספקים. עם רצון, העזרים הם רכיב חיוני בהצלחה. לא רק הצלחה במניעת התמכרות או בצפייה בתכנים לא ראויים, אלא הצלחה בשימוש נבון, שמצמצם השפעות סמויות בלתי רצויות.

"נקי יהיה"[62]

אמנם הניתוח במאמר זה לא התמקד בהיקפי השימוש, אך מפתח להתמודדות טמון גם בהם. היכולת להתנתק במקומות מסוימים (בפינת האוכל? בחדר שינה?) היכולת לשהות עם עצמי ועם מחשבותיי, הן מפתח חשוב בטיפוח יחס בריא לרשתות בפרט, ולמכשיר בכלל. לא די בהצהרה "אני לא מכור"; היא צריכה להתגלות בחיי היומיום!

"ואהבת לרעך כמוך"[63]

לצערי, לא פעם אני שומע סיפורים לא פשוטים של הטרדות, חרמות ועוד ברשת, כאשר מי שמבצע את הפגיעה הוא נער טוב, ששייך ל"קהילותינו". שיחת בירור מלמדת שוב ושוב, שלא מדובר בנער עם סטיות, אלא בנער תמים, שחשב משהו כמו: "זה לא באמת, זה סתם ברשת", או: "כולם עושים את זה, לדעתי זה מצחיק". בנימוקים אלה ודומיהם, אחד מרשה לעצמו להעביר הלאה תמונות לא ראויות, אחר לוקח תמונה של מישהי מהשבט שלו בתנועת הנוער ו'מלביש' את ראשה על תמונה של גברת שאינה ממש לְבוּשָׁה, שלישי מארגן חרם או שולח הודעות נאצה אנונימיות לנייד של החבר, וכן הלאה.

במצב כזה עלינו לטפח (גם אצלנו!) את מה שמכונה "אזרחות דיגיטלית": ללמוד וללמד שכותבים דברים ברשת, בתנאי שאם האדם היה מולנו בחדר, היינו מוכנים לאומרם בפניו; להחליט ששולחים דברים, רק אם היינו מסכימים להראות אותם פיזית לאחרים שנמצאים איתנו בחדר. באחת – ללמוד שמידות טובות נדרשות, לא רק בעולם הפיזי, אלא לא פחות מכן בעולם המקוון.

"מצד אחד קלה שבקלות...ומצד אחד הרי היא קשה שבקשות"[64]

המצווה הכי קשה והכי קלה בו-זמנית, היא מצוות התשובה, שעליה אומר הראי"ה את המשפט הנ"ל. היא הכי קלה, כי היא לא דורשת אמצעים, אינה תלויה באחרים, ולא

---

[62] על משקל הפסוק בדברים, כ"ד, ה': "כִּי יִקַּח אִישׁ אִשָּׁה חֲדָשָׁה, לֹא יֵצֵא בַּצָּבָא...נָקִי יִהְיֶה לְבֵיתוֹ שָׁנָה אֶחָת, וְשִׂמַּח אֶת אִשְׁתּוֹ אֲשֶׁר לָקָח".

[63] ויקרא, י"ט, י"ח.

מצריכה השקעה כספית; היא בסך הכול תלויה בהחלטה פנימית שלי. היא הכי קשה, כי אמצעים ועזרים, הם דברים טכניים שאפשר להשיג, אך כאן נדרשת החלטה פנימית אמיתית ואמיצה, לשנות את דרכי, וזה קשה מאד.

את אותו משפט ראוי לומר על ההתמודדות עם אתגרי המֶרְשֶׁתֶת. להשתמש בה בצורה ראויה, זה הדבר הכי קל והכי קשה בו-זמנית, ומאותן סיבות בדיוק. במילים אחרות, המסד להתנהלות ראויה, הוא החלטה פנימית אמיתית ומימושה, יום אחר יום. זה בכל הקשור למאפייני השימוש – כמה, ובעיקר למה – הכול ברוח מאמר זה, תוך מודעות והתמודדות עם השפעות גלויות וסמויות.

לסגירת רשימת ההמלצות אפשר לומר שכמו בכל החלטה פנימית, אין להיבהל ממסע. בתחומים רבים קשה להצליח ביום אחד; מנסים, קצת נופלים, משתפרים וחוזר חלילה, במסע המוביל בעזרתו יתברך כלפי מעלה. אך זה הנדרש מאיתנו: לגלות נאמנות לרצוננו, ואחריות בפועלנו; להחליט מי משרת את מי: אני את הרשתות ואת המסך, או שהכלים הטכנולוגיים משרתים אותי? את זה צריך לתרגם למדיניות אישית מעשית; מדיניות שתאפשר להמשיך לתפוס את בניין העולם הפנימי-הצניעותי שלי כמרכז.

ה. סוף דבר

הנחת היסוד שלנו היא, שהאינטרנט בכלל, והרשתות החברתיות בפרט, אינם אויב. אנו מאמינים שהקב"ה קובע אילו המצאות מדעיות או טכנולוגיות ימציאו בכל דור. זאת כדברי הראי"ה זצ"ל[65] כי "יש משקל מיוחד לכל רעיון ומחשבה לזמן לידתו ופעולתו, באין שום מקרה והזדמנות בלתי מכוונת כלל". מכאן אפשר להבין שה' יתברך מכוון באופן שההמצאות יתגלו בדור, שבו יש יכולת פנימית להשתמש בהן בצורה ראויה; זאת לאור ההבנה, ש"אם היו ההתגלויות (המדעיות) הללו באות לעולם בעת שהמוסר היה פחות מאותה המדרגה שאנו עומדים בו עכשיו, היה מקלקל את סדר החיים"[66]. מכאן אף להפך: כאשר התגליות מופיעות, סימן שיש לנו כוח רוחני ומעשי להשתמש בהן בצורה בונה, ולהישמר מהסכנות.

על בסיס הבנה זו, אפשר לבחון את יחסינו לדברים שיש בהם גם מימד מאתגר ואף בעייתי. בעל ספר החינוך כתב בהקדמה לספרו[67], כי מגמתו "לעורר לב בְּנֵי, והילדים

---

[64] הראי"ה קוק, הקדמה לאורות התשובה.

[65] אגרות הראיה, איגרת צ"א.

[66] הראי"ה, שמונה קבצים, קובץ א', תתע"ט.

[67] ספר החינוך, הקדמה, ד"ה "על כן ראיתי טוב, אני הדל..." (לקראת סוף ההקדמה).

חבריו... ולהתפיס מחשבתם במחשבה טהורה וחשבון של עיקר, טרם שיכניסו בליבם חשבונות של שׂחוק"; הוא הוסיף וקבע[68]: "אולי יתעוררו... מתוך כך הנערים, ישימו לב בהם בשבתות ובחגים, וישובו מהשתגע ברחוב הערים, לֵאוֹר באור החיים". בדבריו אלה מלמדנו בעל ספר החינוך יסוד חינוכי גדול. הוא אינו יוצא למלחמה חזיתית נגד "שגעון רחוב הערים", ואין הוא כותב ספר כדי להסביר את הטעות הגלומה ב"חשבונות של שׂחוק"; הוא מעדיף להקדים תרופה למכה, ולהוסיף תוכן חיובי, במקום להלחם בשלילי; הוא מבין כי עיקר תפקידו הוא לחבר את בנו ואת חבריו לתכנים נעלים; כך ממילא יקטן החשש כי יהיה צורך להיאבק נגד הסכנות. דברים אלה משמשים לנו הדרכה חשובה דווקא כעת. תפקידנו העיקרי אינו לנהל מלחמת חורמה נגד המִרְשֶׁתֶת, או לפעול מתוך היסטריה נגד כל תופעה אחרת. עלינו לגבש את דרכנו מתוך שיקול דעת. פועלנו צריך להיות ממוקד בבניית שאיפות נעלות, בהעצמת תכונות חיוביות, ובטיפוח יראת שמיים ואהבת שמים מתוך תורה מאירה. עלינו לטפח בתוכנו חיים צנועים, לשאוף להוסיף אור ואמונה, ערכים ומידות טובות בעצמנו ובחיי ילדינו. עלינו לזכור כי עיקר תפקידה של נוכחות הורית בריאה, הוא להוסיף אור, לא להילחם בחושך; זה העיקר, ובו צריך להשקיע את מרב המאמץ החינוכי והמעשי.

ברם, לצד תפקידנו העיקרי של חיזוק הנוכחות ההורית על ידי העצמת החיוב ובניין התורה והמידות, יש לנו גם תפקיד משני: התמודדות עם תופעות תרבותיות מורכבות, הצבת גבולות המותר והאסור בחיינו ובחיי משפחתנו. לעיתים תפקידנו גם להצביע על סכנות אפשריות ודרכי ההתרחקות מהן. עלינו ללמוד וללמד כיצד מסרים תרבותיים מעצבים את תפישותינו ללא משים, ולבחור במודע בעולם ערכי שלנו; הכל כדי לאפשר חיים מתוך שאיפה של "וְהַצְנֵעַ לֶכֶת עִם אֱ-לֹקֶיךָ"[69].

היכולת להתמודד עם אתגרי הרשתות החברתיות, כמו כל אתגר חינוכי אחר, דורש יותר מכל דבר אחר – אמונה; אמונה בכוחנו וביכולתנו לחנך; אמונה בכוחנו וביכולתנו לחיות חיים משמעותיים, לנוכח אתגרי חינוך מתחדשים; אמונה בכוחנו וביכולתנו לבנות משפחות בריאות וערכיות; אמונה ביכולתנו לגייס כוחות, ולהשקיע ברציפות בחינוך, מתוך אהבה ואמונה – כדי שהפְּנים שלנו ושל ילדינו, יהיה עולם פנימי עמוק וצנוע.

---

[68] שם, בראשית ההקדמה.

[69] מיכה ו', ח'.